

О. Ю. Карпенко

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОНІМІЧНИХ КОМПОЗИТІВ

Про концепти тепер говорять дуже часто і дуже по-різному. При “величезному інтересі до вивчення концепту як ментальної сутності” спостерігаємо “різnobій в розумінні цього терміна” [1: 131]. Одні розглядають концепти “як концентроване вираження духовно-емоційного досвіду певного етносу” [3: 40], тобто право бути концептом одержують не всі складники мови, а тільки якась обрана, порівняно невелика їх частина. Інші, як відомий учений Ю. С. Степанов, виводять концепти далеко за межі мови, пов’я-

зуючи з ними зокрема живопис і підкреслено іменуючи концепти двома лексемами, що заперечує нерозривність їх зв'язку з мовою, пор. назви концептів рос. “Страх. Ужас”, “Опьянение. Пьянство” [11: 8]. О. О. Селіванова серед різних трактувань концепту виділяє “сім основних” [9: 111]. У матеріалах Другої Міжнародної школи-семінару з когнітивної лінгвістики І. А. Тарасова припускає, що “на лінгвальному рівні певним аналогом концепту виступає гіперлексема — інваріантна одиниця кодування смислового змісту, в якій ототожнюється ряд однокорених слів”. Приклади: *сияние* — *сиять* — *посяять*, *торжество* — *торжествовать* — *торжественный* — *торжественно-бесчеловечный* [13: 195].

Не поділяючи думки про аналог концепт — гіперлексема хоча б тому, що ця думка фактично заперечує розмежування в ментальному лексиконі частин мови — семантично дуже різних слів, ми водночас поділяємо висловлену О. С. Кубряковою, чільним у СНД фахівцем з когнітивної лінгвістики, ідею про те, що “концепт є різносубстратною одиницею етносвідомості” [6: 7], “операційною змістовою одиницею пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingva mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці” [7: 90]. Проте зразу ж уточнимо, що відзначена різносубстратність залишається в межах мови і тільки через мовні засоби виходить на уявлення, образи тощо. Різносубстратність концепту проявляється в тому, що, як це сформулювала Л. В. Бабіна, “Одні концепти можуть бути репрезентовані за допомогою лексем чи фразем, інші — за допомогою висловлень, і нарешті, є такі концепти, репрезентація яких здійснюється цілими текстами” [1: 131-132].

До цього варто додати два уточнення: 1) висловлення чи цілий текст репрезентують концепт тільки в тому випадку, коли вони наявні в ментальному лексиконі людини, а не пов'язуються з концептом уже дослідником чи самим господарем ментального лексикону. Тільки в тому разі, коли людина добре знає напам'ять “Заповіт” Т. Г. Шевченка, цей цілий текст є для неї концептом. Репрезентантами концептів є ті компоненти мови чи мовлення, які відтворюються в готовому вигляді, а не творяться;

2) нижчим мовним рівнем, що репрезентує концепти, є не лек-

сичний, а морфологічний. Не слово, а морфема, можливо, є головною одиницею, що упорядковує ментальний лексикон у мозку людини.

Без визнання морфемної організації ментального лексикону важко витлумачити механізм появи нових слів — як власне неологізмів, так і okazіоналізмів. Спробуємо розгорнути й обґрунтувати цю тезу на прикладі онімічних композитів. Коли в 1928 р. Михайль Семенко писав: “Так ми ідем у вічність. | *Атлант-ель-стан*,| *Ніл-ель-стан* —| змінє наш| *Дніпр-ель-стан*” [15, 2:179], то свої okazіоналізми *Атлант-ель-стан* і *Ніл-ель-стан* він створив за аналогією до композита *Дніпр-ель-стан*, як тоді в поетично-піднесеній формі часто іменували споруджувану Дніпрогес (уведена в дію в 1932 р.). Узвичасним було написання *Дніпрельстан*, без дефісів. М. Семенко їх запровадив саме для підкреслення аналогічності своїх побудов. Але ж ці дефіси виділяють морфеми — у кожному слові по два корені й одному афіксу, який у даному вжитку є інтерфіксом, а генетично — тюркською видозміною арабського артикля *аль*, *ал* [пор. 4: 64]. Побудова слів з морфем за аналогією до вже існуючих слів виявляє повний ізоморфізм до побудови речень із слів за існуючими в мові й докладно описаними в літературі схемами речень. Так, власне, й функціонує ментальний лексикон.

Відомі з індоєвропейських часів дієслівно-іменникові антропонімі композити по суті початково являли собою словосполучення, що згодом лексикалізувалися. “Этимологический словарь славянских языков” серед численних антропонімів такого типу фіксує, приміром, три утворення з першим компонентом **boḡi* (форма наказового способу в другій особі однини від дієслова **boḡiti*) і другим, що називає об’єкт, на який скерована дія **boḡi*: 1) **voḡj* (зовнішній об’єкт, який треба побороти: “поборюю воїв”), 2) **gnmъ* (внутрішній небажаний об’єкт, який теж треба поборювати: “поборюю гнів”), 3) **slavъ* (внутрішній бажаний об’єкт, який треба виборювати: “виборюю славу”): **borivoḡj*, **boḡignmъ*, **borislavъ* [18: 202-204].

Усе це генетично двочленні фрази-побажання, якими батьки нагороджували новонароджених. Злившись, ці фрази стали універбами-антропонімами. Двослівній фрази-побажанню **boḡi gnmъ*

у ментальному лексиконі носіїв праслов'янської мови відповідали, зрозуміло, два концепти, репрезентовані в мові дієсловом *boriti та іменником *gnmъ. А чи при їх злитті в одне слово, в антропонім-комполит bogignmъ концепти теж злилися? Саме в композиті *bogignmъ вони, звичайно, злилися, але за його межами продовжували окреме існування. Їх злиття в складі імені *bogignmъ виробило зрештою складний концепт *Боригнів*, що не заважало їх окремому ментальному існуванню як простих концептів. Як зауважив А. Ченкі, “Злиття концептів — це динамічний процес, при якому мовець втягує елементи з різних ментальних просторів (чи “входів” - “inputs”) в єдиний інтегративний простір, у так званий “змішаний простір” [17: 6-7].

“Змішаний простір” концепту *Боригнів* пізніше зник з ментального лексикону, коли це язичницьке ім'я вийшло з ужитку. Для імені ж *Борислав*, яке збереглося досі [10: 43], ментальний лексикон утримав не лише два прості (вихідні) концепти, як для зниклого імені *Боригнів*, а всі три — і два джерельні вихідні, і складний, чи “змішаний” (сам композит). Власне, для кожного похідного слова (не тільки композита і не тільки оніма), поки мовці сприймають його як похідне, у ментальному лексиконі наявний концепт як для цього слова в цілому (точніше, для його лексичного значення), так і для морфем-цеглинок, з яких побудоване це слово. Коли ж похідний характер слова носіями мови перестає сприйматись, то в ньому зникають і ці ментальні цеглинки. Воно саме, спрощуючись, стає первинною цеглинкою — новим коренем.

Те ж ім'я *Борислав*, скоротившись за продуктивним у праслов'ян типом (перший компонент + перший звук другого компонента, пор. *Вадимир* > *Вадим*, *Радимир* > *Радим*) у Борис і увійшовши в таку форму у християнські святці після канонізації перших українських святих — князів Бориса і Гліба, синів Володимира Великого [12: 19], уже не пов'язується в сприйнятті мовців з *Бориславом* і становить єдину кореневу морфему, що має єдиний відповідник у ментальному лексиконі. Уточнимо, що граматичні аспекти значення слів у даному разі ми не зачіпаємо, зазначивши лише, що для них, для їх систематизації, осмислення і для оперування ними, ментальний лексикон має свої комплекти концептів, стандартні для всіх носіїв даної мови [пор. 5: 11], що різко відрізняє

їх від власне семантичних концептів, які починаються в ментальному лексиконі з коренів та словотвірних афіксів і не є тотожними навіть у двох носіїв одної мови.

Подібний шлях зміни структурної формули та її когнітивного забезпечення пройшла більшість композитних антропонімів у різних мовах. Так, імена германської генези, що увійшли до англійської мови досить різними шляхами, Bardolph (іст. barta “сокира” + wolf “вовк”), Conrad (іст. kuoni “мудрий” + rat “рада”), Gunter (іст. gunt “бій” + heri “армія”), Marvin (іст. maerl “славетний” + wine “захисник”), Mathilda (іст. macht “могуть” + hiltja “бій”), Walter (іст. waltan “керувати” + heri “армія”) [8: 45, 63, 98, 142, 194] нині свій древній сенс “мудрий порадник”, “славетний захисник”, “керівник армії” тощо вже давно втратили й існують у ментальному лексиконі пересічного носія англійської мови як прості кореневі концепти.

Їх “змішаний” характер відомий лише тим мовцям, які спеціально займалися етимологією цих імен. Однак і в цьому випадку знання про концепт не заступає самого концепту. Якщо мовець знає, що ім’я William походить від злиття герм. willo “бажання” та helm “шолом” [8: 135], то це не означає, що в його ментальному лексиконі дане ім’я існує як “змішаний” концепт, який поєднує прості концепти “бажання” й “шолом”. Вони, ці прості концепти, з антропоніма William уже вивітрились, а сам він став репрезентантом простого концепту, що належить тільки до одного ментального простору — онімічного.

Вже цитований Алан Ченкі як ілюстрацію злиття концептів наводить приклад Дж. Фауконнера — “новотвір land yacht, який легко інтерпретується як позначення великої, дорогої машини — на підставі наших знань про яхти (що це дорогий, великий засіб водного транспорту) і уявлень про їх можливі еквіваленти на землі” [17: 7]. Приклад цей є яскравим завдяки своїй свіжості і незвичності поєднання двох концептів: новотвір виводить яхту з води на суходіл. Для такого виведення використовується концепт, що має мовну репрезентацію land “земля, суходіл”.

Ця ж лексема, але вже в постпозиції, слугує в англійській мові стандартним засобом утворення назв країн та взагалі хоронімів, пор. England, Ireland, Iceland, Greenland, Holland, Jutland, Finland та

ін. Компонент *land* (корінь, що фактично став суфіксоїдом) може долучатися як до назв людей, що мешкають у даній країні, — до етнонімів (*Ireland*, *Finland*), так і до назв характерних ознак території — *Iceland* “Льодова країна”, *Greenland* “Зелена країна” та ін. Штат США *Maryland*, колишня англійська колонія, заснована в 1632 р., названий за ім’ям дружини англійського короля Карла I Генрієти-Марії [14:297].

Традиція вільного долучення кореня *land* до розмаїтих перших компонентів, у тім числі й до антропонімів, дозволила Уолту Діснеєві назвати створений ним славетний парк атракціонів під Лос-Анджелесом *Disneyland*, а Льюїсу Керролла створити неологізм *Wonderland* “Країна чудес”, куди потрапила його героїня Аліса. Лексема *Wonderland* завдяки величезній популярності цієї казки увійшла в англійській мові в загальний ужиток [2: 801]. Інший знаний англійський письменник Роалд Дал у своїй казці “*Charlie and the Great Glass Elevator*” тим же способом назвав вигадану ним країну, що пародіює потойбічний світ: *Minusland*. Оригінальність okazіоналізма залежить від специфічного першого члена композита — ним стала назва математичного знака *мінус*. При цьому в Даловому *Мінусленді* якраз діють закони віднімання (ознакова назва, як *Iceland*) і знаходяться *Мінуси* — особлива група людей, вік яких є від’ємним, а не додатнім (отже, *Мінусленд* водночас є й назвою відетнонімічною, за найменням людей, як *Ireland*).

Оказіоналізм *Мінусленд*, таким чином, демонструє злиття концептів, у якому “змішаний простір” виникає не тільки внаслідок поєднання двох простих концептів, вилучених з різних ментальних просторів. Різні ментальні простори виявляють себе і в різних розуміннях компонента *Мінус*. Тут можна долучити, що ідея “різних ментальних просторів”, яка прозвучала в А. Ченкі, по суті тотожна поняттю семантичних полів, а отже — фреймів [7: 187-189; 16:54, 58-59]. Композити в цілому, онімічні -особливо, становлять сферу, де представники різних фреймів поєднуються не на лексичному, а на морфемному рівні. Такими зокрема є нині призабуте узуальне *Дніпрельстан* та okazіональне *Ніл-ель-стан*, яким, до речі, М. Семенко передбачив Асуанську греблю. Адже перське з походження *стан* семантично накладається на англ. *land*, пор. *Афганістан*, *Казахстан* тощо, а в композиті *Дніпрельстан* та

Семенкових утвореннях *стан* долучається до гідронімів, до назв води, а не суші.

Проте частіше композити народжуються в межах одного фрейма. Такими є майже всі композити-антропоніми, які у давніх германців виникали переважно на грізно-бойовому семантичному полі, а у давніх слов'ян — на мрійно-побажальному. Пор. і такі оригінальні своєю взаємооберненістю оказіоналізми, що творять вторинний псевдоантропонім, вибудований з реальних первинних імен: “Цей кадр число один в коштовній скриньці | з твоїм ім'ям і прізвищем — | рекла- | ма точності роботи залізниці,| але не в сенсі розкладу, а доль,| наш бос мені кивнув — це ваша доля!| Нас викрала у *вікторіє* і *оль*| істота на ім'я *Віктореоля* | чи *Олевіктор*. Все залежить від| розташування кореня і крони” [15, 4: 466]. “Цей кадр” належить відомому членові відомої групи “Бу-ба-бу” *Віктору* Неборакові, увіходячи до третього з “Листів, знайдених у пляшці з-під львівського пива”. Починається цей третій лист словами: “Чи пригадаєш мить, коли рука| *Неборака* тебе торкнулась вперше?” Комбінація й рекомбінація “істоти на ім'я *Віктореоля* чи *Олевіктор*” може репрезувати різні життєві ситуації: розташування на верхній та нижній полиці вагону, підкреслення рівності відношень, навіть фізичне взаєморозташування осіб.

“В кінцевому рахунку, — як зазначає О. О. Селіванова, — всі спроби моделювання структур знань зводяться до інтерпретації концепту, а всі методики інтегруються під егідою одного методу — концептуального аналізу” [9: 110-111] Хоч розбіжностей у розумінні цього аналізу, мабуть, не менше, ніж у розумінні концепту (Р. М. Фрумкіна, наприклад, нарахувала чотири типи концептуального аналізу [9:123-124]), основною його засадою є рух від думки до слова, що ґрунтується на ізоморфізмі мовної семантики та концептів ментального лексикону і на розумінні концепту як структурної організації, що здатна членуватися, як семантика членується на семантичні компоненти (семи) [Пор. 9: 116-122].

В онімічних композитах, які ми розглянули, структурність концепту проявляє себе як злиття простих концептів, репрезентантами яких є поєднані кореневі морфеми. Цей процес особливо виразно простежується в оказіональних утвореннях, які увиразнюють дуже вагому роль морфем (точніше, їх психічних відповід-

ників) в організації ментального лексикону. Зазначене злиття концептів у композитах може бути однофреймовим або різнофреймовим, причому структурність одержаного складного концепту зберігається доти, доки він утримує зв'язок зі злитими простими концептами, які продовжують своє існування в ментальному лексиконі. Усунення цієї умови, тобто зникнення зазначеного зв'язку або випадення з ментального лексикону хоч одного з джерельних простих концептів приводить до того, що складний концепт-композит втрачає свою складність, обертаючись у простий концепт. Сьогодні, приміром, жоден носій мови не сприймає гідроніми *Дніпро* і *Дністер* як композити, хоч історично вони є саме композитами.

1. Бабина Л. В. О вторичной репрезентации концептов в текстах литературной прозы // Когнитивная семантика. Материалы Второй Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике. — Тамбов, 2000. — Ч. 1.

2. Большой англо-русский словарь/ Под рук. И. Р. Гальперина. — 3-е изд. — М, 1979. — Т. 2.

3. Голубовська І. О. Душа і серце в національно-мовних картинах світу: На матеріалі української, російської, англійської та китайської мов// Мовознавство. — 2002. — № 4-5.

4. Етимологічний словник української мови: В 7 т. — К., 1982. — Т. 1.

5. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ: типы фреймов// Когнитивная семантика. Материалы Второй Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике. — Тамбов, 2000. — Ч. 2.

6. Кочерга Г. В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові. Автореф. дис.... канд. філол. наук. — Одеса, 2003.

7. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. — М., 1997.

8. Рыбакин А. И. Словарь английских личных имен. — 3-е изд. — М., 2000.

9. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология. Монография. — К., 2000.

10. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник. — 2-е вид. — К., 1996.

11. Степанов Ю. С. Концепт культуры “в разрезе”// Когнитивная семантика. Материалы Второй Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике. — Тамбов, 2000. — Ч. 1.

12. Талалай М. Г. День ангела. Справочная книга по именам и именинам. — СПб., 1992.

13. Тарасова И. А. Писательский тезаурус vs. словарь концептов?// Когнитивная семантика. Материалы Второй Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике. — Тамбов, 2000. — Ч. 1.

14. Томахин Г. Д. США. Лингвострановедческий словарь. — М., 1999.

15. Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ століття. — К., 2001. — Кн. 1-4.

16. Филмор Ч. Фреймы и семантика понимания// Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1988. — Вып. 23.

17. Ченки А. Конструкции, метафоры и слияние концептов// Когнитивная семантика. Материалы Второй Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике. — Тамбов, 2000. — Ч. 2.

18. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. — М., 1975. — Вып. 2.